

MARCIN BROCKI

Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej

Uniwersytet Jagielloński

ORCID: 0000-0003-3703-9761

HISTORIA MÓWIONA W PRAKTYCE BADAWCZEJ I DYDAKTYCE SPOŁECZNEJ. UWAGI NA MARGINESIE *PODRĘCZNIKA DO HISTORII MÓWIONEJ* AUTORSTWA MARCINA JARZĄBKĄ

ORAL HISTORY IN RESEARCH PRACTICE AND SOCIAL EDUCATION: NOTES ON MARCIN JARZĄBEK'S *HANDBOOK OF ORAL HISTORY*

Abstract

This article provides a critical analysis of Marcin Jarząbek's 'Handbook of Oral History', examining its contribution to oral history methodology and practice. The review highlights the Handbook's approach to teaching oral history methods, from theoretical foundations to practical applications. The book successfully combines theoretical knowledge with practical guidance, making it accessible to both academic and non-academic audiences. It covers key aspects of oral history work well, including interview preparation, interviewing, interpretation, and archiving. A particular strength of the Handbook is its detailed treatment of memory mechanisms and their implications for oral history research. While the book excels in its methodological guidance, some areas, such as its dealing with trauma-related interviews and ethical challenges in different cultural contexts, could benefit from more detailed coverage. Nevertheless, the Handbook makes a significant contribution to the field, effectively positioning oral history at the intersection of different disciplines while maintaining its distinctive methodological identity. The review argues that this work successfully bridges the gap between academic rigour and practical application, making it an invaluable resource for oral history practitioners.

Keywords: oral history, research methodology, memory, ethnographic interview, archiving

Słowa kluczowe: historia mówiona, metodologia badań, pamięć, wywiad etnograficzny, archiwizacja

© 2025. The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

Historia mówiona to historia zbudowana wokół opowieści ludzi. Pozwala przemówić nie tylko wielkim i powszechnie znanym bohaterom, ale też zwykłym ludziom. Wprowadza historię do lokalnych społeczności i wyprowadza tę lokalną poza lokalność. Wspiera mniej uprzywilejowanych, pokazując ich jako podmioty działające i sprawcze¹. Co więcej, każe przyglądać się już „wyniesionym na cokoły”, utrwalonym w dyskursie publicznym zdarzeniom z przeszłości jako znaczącym z innej perspektywy, czyli z indywidualnej i lokalnej, która potrafi zmienić ich sens, dodać odcienie do czarno-białej wizji przebijającej się z kart „historii zdarzeniowej”. W tych zadaniach jest historia mówiona niezwykle ważnym składnikiem czynników budujących społeczną wiedzę o przeszłości. Podręcznik Marcina Jarzabka stanowi znakomity przykład metodycznego wykładu na temat narzędzi historii mówionej, za pomocą których zainteresowany może rekonstruować wycinek tej społecznej wiedzy.

Historia mówiona bazuje w gruncie rzeczy na podstawowym materiale etnograficznym, czyli danych pozyskiwanych w trakcie wywiadów. W społecznościach, w których przekaz ustny jest dominującą, podstawową formą komunikowania, wywiad staje się także dominującą i podstawową metodą pozyskiwania danych. Tu historia mówiona spotyka się wprost z antropologią. Jednak dla folklorystów i etnologów świadectwa słowne pojedynczych osób miały różny status w obrębie różnych podejść teoretyczno-metodologicznych.

Dla strukturalistów, takich jak Claude Lévi-Strauss, wypowiedzi ustne i mity, które traktował jako stabilne narracje, ujawniały podstawowe wzorce ludzkiej myśli i organizacji społecznej, były zaledwie reprezentacjami ogólnych zasad, więc ich statystycznie znaczące nagromadzenie było momentem, od którego zaczynało się badanie. Z kolei afrykanista, historyk i antropolog Jan Vansina, autor *Oral Tradition as History* (1985), badacz niepiśmiennych społeczeństw afrykańskich, zwrócił uwagę na dokładnie odwrotną stronę struktur narracyjnych i procesów przekazu, czyli ich zmienność w czasie. Rekonstrukcja przeszłości jest możliwa przez ich kontekstualizację, czyli odniesienie do właściwych ram społecznych i kulturowych, albo, inaczej mówiąc, świadectwa ustne ważne są jako reprezentacje oddolnie postrzeganej przeszłości i jej „etno-wizji”. Ta ścieżka postrzegania historii mówionej, dominująca w antropologii, daje wgląd w to, jak społeczności postrzegają swoją przeszłość (ethnohistoria), pomaga zrozumieć dynamikę społeczną, rzucając światło na realnie istniejące, zmieniające się hierarchie społeczne czy faktycznie pełnione role.

W ostatnich latach podkreśla się fakt, iż świadectwa historii mówionej pozwalają „przemówić” wykluczonym, zmarginalizowanym, którzy nie tyle są pomijani w dyskursie publicznym, co ich obraz jest zniekształcany w tym dyskursie, a bywa, że także w dyskursie naukowym². Osobiste historie pozwalają z innej perspektywy przyglądać się wielkim procesom historycznym, społecznym, eko-

¹ Paul Thompson, *The Voice of the Past: Oral History* (Oxford: Oxford University Press, 2009), 23.

² Przykładem tego ostatniego jest dyskurs socjologiczny wokół tak zwanej „kultury bezrobocia”, „opóźnienia kulturowego” czy „niekompetencji kulturowej”, pozbawiający duże grupy społeczne sprawstwa, czyniący z nich biernie przedmioty historii. Dyskurs ten

nomicznym, ujawniając, w jaki sposób te procesy są przez jednostki doświadczane i interpretowane, a to pozwala na rozumienie podejmowanych przez nie działań.

Niezaprzeczalnie jednak, jednostkowe i tworzone *ad hoc* narracje są wartościowe jedynie w szerszym kontekście szeregu danych, które nie tyle testują „jak było naprawdę”, ale wskazują, w jakich warunkach, z jakich powodów opowiada się tak, a nie inaczej i jakie znaczenie ma dana opowieść dla tych, którzy są jej „nosicielami”. Innymi słowy, kluczowe jest tu pojęcie „doświadczenia”. To na nie nakierowuje uwagę autor podręcznika, pisząc we wstępie, że historia mówiona pozwala opisać i rozumieć przeszłość językiem i kategoriami tych, którzy w niej żyli³.

Książka Marcina Jarząbka ma wiele zalet. Jedną z nich jest jej przejrzysta, logiczna struktura i uporządkowanie treści tak, że czytelnik wprowadzany jest krok po kroku w problematykę „oral history” i jej stosowania jako metody badań historycznych. Klasycznie zatem „Wstęp” wyjaśnia, czym jest historia mówiona, czym różni się od innych subdyscyplin historycznych i dlaczego może być ważną metodą badania przeszłości. Siła historii mówionej jest też od samego początku celnie wskazana, bowiem według autora jest to fakt, iż pozwala jednostkom skonfrontować się z przeszłością, przywołując wspomnienia ludzi, miejsc i wydarzeń, których nie można ponownie przeżyć, ale których skutki nadal kształtują teraźniejszość. Otóż właśnie ten element historii mówionej powinien skłonić osoby odpowiedzialne za kształtowanie polityki historycznej, w tym edukacji z zakresu historii, do włączenia historii mówionej do programów nauczania, bowiem kiedy abstrakcyjne skutki wydarzeń politycznych, społecznych i ekonomicznym zostają przełożone na losy konkretnych ludzi, wtedy okazuje się, że historia nie jest martwym zapisem, ale żywym i ważnym przekazem przemawiającym prostym językiem na temat wciąż poruszających nas spraw. Przywołując we wstępie piosenkę Jaromíra Nohavicy „Minulost”, która dotyczy nieuchronnego powrotu przeszłości, autor mówi wprost, że przeszłość dopada nas, czy tego chcemy, czy nie, a historia mówiona pomaga udokumentować te osobiste spotkania z historią. Dodałbym, że skonfrontowana z historią wydarzeniową, może nam wiele powiedzieć o tym, jak przeszłość jest społecznie konstruowana i czy wykluczenie jednostkowej pamięci jest aktem obiektywizacji, czy aktem politycznym naturalizującym istniejące status quo porządku społecznego. Ludwik Stomma określiłby takie wykluczenie mitem, bo jego zdaniem mitem może być podawanie specyficznej wykładni dziejów jako jedynie prawdziwej, co odbywa się przez wykluczenie wszystkiego tego, co może przeczyć politycznie uświęconej wersji wydarzeń⁴.

został krytycznie sfalsyfikowany w książce Tomasza Rakowskiego *Łowcy, zbieracze, praktycy niemocy* (Tomasz Rakowski, *Łowcy, zbieracze, praktycy niemocy*. Gdańsk: słowo / obraz terytoria, 2009), 13–17) właśnie przez zbliżenie się do życia i „głosu” tych „wykluczonych”, przez etnograficzne współbycie z badanymi i uważne przyglądanie się ich życiu codziennemu, przez słuchanie ich historii.

³ Marcin Jarząbek, *Podręcznik do historii mówionej* (Warszawa: Centrum Archiwistyki Społecznej, 2024), 22.

⁴ Ludwik Stomma, *Polskie złudzenia narodowe* (Poznań: Wydawnictwo Sens, 2007), 147.

Książka w zamierzeniu jest praktycznym przewodnikiem, narzędziem dla każdego, kto jest zainteresowany wykorzystaniem historii mówionej w kontekście zawodowym. Stąd podporządkowanie całej jej struktury temu celowi: mamy tu zarówno teoretyczne uogólnienia, jak i praktyczne instrukcje dotyczące prowadzenia, interpretowania i wykorzystywania wywiadów. W tym aspekcie przypomina podręczniki do badań społecznych. Należy jednak mieć na uwadze, że większość podręczników, uśredniając praktykę badawczą, tworzy modelowe wzorce postępowania, niekiedy zbyt mocno koncentrując się na ich niuansowaniu i idealizowaniu, co w konfrontacji z konkretnym „terenem” okazuje się jedynie szumem zakłócającym realia badań. W tym kontekście warto mieć na uwadze słowa Michaela Agara, który w swoim nieformalnym wprowadzeniu do etnografii pokazuje, że metoda w etnografii to nie skrzynka z narzędziami, a sposób przyglądania się fenomenom, to „praktyka oparta na wiedzy teoretycznej”⁵, że jest to praktyka, do której nie sposób wyłącznie abstrakcyjnymi formułami przygotować ludzi⁶. Podobnie jest w przypadku każdych metod badań społecznych, do których historia mówiona też sięga.

Po rytualnym, ale koniecznym, krytycznym omówieniu problemów ze zdefiniowaniem „historii mówionej” autor wskazuje na trzy główne sposoby jej rozumienia: jako praktyki metodologicznej nastawionej na wytworzenie danych (nagranego „świadcstwa”), jako samo „źródło-dane” (nagranie) i jako perspektywy interpretacyjnej pozwalającej na ogląd przeszłości przez pryzmat indywidualnego doświadczenia, pamięci i narracji. Taka emiczna perspektywa zbliża ją do antropologii i socjologii, z których zresztą czerpie podstawowe metody badań terenowych.

W rozdziale pierwszym autor kreśli „korzenie historii mówionej”, wskazując, że opozycja mowa–pismo stanowi fundament różnicy w strukturze ludzkiej wiedzy i organizacji społecznej. W kulturach niepiśmiennych przekaz ustny i wierność oryginałowi zapewnia spójność społeczną, stąd waga, jaką przywiązuje się do opowieści. Na marginesie dodam, że nowe badania nad australijskimi „aborygenami” pokazują, iż ich opowieści (tradycja ustna) zachowują ciągłość treści od ponad dziesięciu tysięcy lat⁷! Oczywiście jest to trwałość, której nie znajdziemy w opowieściach tych Europejczyków, o których traktuje książka (historie ustne), ale pokazuje moc słowa mówionego w kulturach niepiśmiennych, jak również w kulturach znających pismo, ale w których nie odgrywa ono zasadniczej roli w organizacji społecznej. Dodam także, że sama opozycja pismo–mowa i bazująca na niej teoria „Wielkiego Podziału”⁸, choć silnie zakorzeniona w an-

⁵ Michael Agar, *The Professional Stranger: An Informal Introduction to Ethnography* (San Diego: Academic Press, 1996), 2.

⁶ Agar, *The Professional Stranger*, 54.

⁷ John Upton, „Ancient Sea Rise Tale Told Accurately for 10,000 Years”, *Scientific American* (2015), <https://www.scientificamerican.com/article/ancient-sea-rise-tale-told-accurately-for-10-000-years/> (dostęp: 12.12.2024).

⁸ Jack Goody, *Logika pisma a organizacja społeczeństwa*, przeł. Grzegorz Godlewski (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2006); Walter Ong, *Oralność i piśmienność: słowo poddane technologii*, przeł. Józef Japola (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2011).

topologii i naukach pokrewnych, ma swoich krytyków, którzy twierdzą, że nie ma ona uniwersalnego charakteru⁹.

W rozdziale wyjaśniona zostaje różnica między tradycją ustną (pojęcie szersze) a historią ustną, co pomaga wyjaśnić wyjątkową wartość świadectw ustnych w zachowaniu osobistych doświadczeń i wspomnień. Rozdział ten ukazuje także rozwój historii mówionej jako dyscypliny akademickiej oraz wykorzystanie jej do gromadzenia i analizowania ustnych wspomnień (na przykład dokumentowania zbrodni wojennych). Podkreślony został fakt, iż w tym zakresie dzieli metody z socjologią, folklorystyką i antropologią/etnologią, ponieważ podstawowe dane pozyskuje się w każdym z przypadków poprzez wywiad i bezpośrednią interakcję z uczestnikami badań. O samej metodzie prowadzenia wywiadów dowiadujemy się szczegółowo w rozdziale piątym.

Znajdziemy tu także rozważania na temat istotnych debat teoretycznych dotyczących historii mówionej, z których najważniejszą pozostaje wielokrotnie już referowana debata pozytywizm *versus* postmodernizm. Szkoda jedynie, że autor zaledwie wspomina o globalnym rozprzestrzenianiu się historii mówionej, a nie dostarcza przykładów z kontekstów niezachodnich, szczególnie z regionów, w których tradycje ustne od wieków odgrywają kluczową rolę w zachowaniu pamięci kulturowej.

Rozdział drugi, zatytułowany „Jak działa pamięć”, to uważna refleksja nad mechanizmami ludzkiej pamięci, której reprezentacje w postaci narracji są notowane przez historyków. Rozdział rozpoczyna się od wyjaśnienia, że historia mówiona jest zakorzeniona w pamięci, a związek ten ma praktyczne implikacje dla historyków. Aby skutecznie przeprowadzać wywiady, konieczne jest zrozumienie podstawowych zasad działania ludzkiej pamięci. To zrozumienie pozwala zadawać właściwe pytania i właściwie interpretować nagrane wspomnienia. W przeciwieństwie do źródeł pisanych, historia mówiona jest generowana w danym momencie, kształtowana przez wspomnienia mówcy podczas wywiadu. Wspomnienia są ewokowane ze względu na pytanie i sytuację komunikacyjną, w której zasada relewancji¹⁰ stanowi jeden z czynników kierujących „odzyskiwaniem pamięci”. Należy o tym fakcie pamiętać w trakcie badań, a szczególnie w momencie interpretacji wyników.

Autor szczegółowo, z dużym znanstwem, przedstawia problematykę pamięci tak, jak widzą ją psycholodzy, psycholodzy społeczni, przywołując nawet tak podstawowe fakty, jak klasyfikacja pamięci na krótkotrwałą i długotrwałą, proceduralną i deklaratywną, epizodyczną i semantyczną. Jedynie fakt, iż jest to podręcznik dla bardzo szeroko „zaprojektowanego” odbiorcy, broni i uzasadnia odwołania do takich podstaw.

Mniej oczywiste, zatem i ważne, są inne przywołane fakty. Na przykład to, że pewne czynniki zwiększają prawdopodobieństwo zachowania wspomnień w pamięci długotrwałej. Do takich czynników należą doświadczenia emocjonalne,

⁹ Laura Ahearn, *Antropologia lingwistyczna*, przeł. Wojciech Usakiewicz (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013), 146–159.

¹⁰ Dan Sperber, Deirdre Wilson, *Relewancja: komunikacja i poznanie*, przeł. Maria Jodłowiec, Agnieszka Piskorska (Kraków: Tertium, 2011).

powtarzające się informacje i te, które są istotne z punktu widzenia konkretnej jednostki. To istotna wiedza, która pozwala zrozumieć pojawiającą się w kolejnym podrozdziale kwestię „uderzenia reminiscencji” u osób starszych, w którym wspomnienia z okresu dojrzewania i wczesnej dorosłości są łatwiej dostępne i ustrukturyzowane niż te, które mogłyby rezydować w pamięci krótkotrwałej. Choć jest wyjątek. Autor zwraca uwagę, iż u osób, które doświadczyły traumy, mogą wystąpić trudności z przywołaniem tych wspomnień, ich wyparcie, zapomnienie, z powodu mechanizmów obronnych.

Pomimo iż odnosi się wrażenie, że ten kompleksowy i wnikliwy przegląd roli pamięci w historii mówionej, integrujący wiedzę psychologii poznawczej, neuronauki i gerontologii, jest zbyt detaliczny, ostatecznie daje ważną wskazówkę metodologiczną: bądź ostrożny przy budowaniu koncepcji badań, przy formułowaniu pytań, bo bardzo łatwo bez tej rozległej wiedzy ulec potocznej, błędnej „psychologii”.

W tym rozdziale ujawnia się też jedna z najważniejszych pozytywnych właściwości podręcznika: nie omawia on pamięci w kategoriach abstrakcyjnych, ale pokazuje praktyczne obawy historyków oraz zawiera konkretne porady dotyczące tego, jak formułować pytania wywiadu tak, aby zużytkować wykładaną wiedzę na temat pamięci. Szkoda, że takich wskazówek nie zawarł autor, pisząc o traumie, szczególnie, że w historii mówionej to często podejmowany temat (wojna, różne formy przemocy). Tu przydałyby się bardziej detaliczne informacje na temat tego, w jaki sposób historycy mogą podchodzić do wywiadów z osobami, które doświadczyły traumy. Nie wystarczy krótka uwaga w rozdziale piątym, że można przerwać nagrywanie i rozmowę. Skoro wcześniej udało się tak szeroko wykorzystać wiedzę psychologów na temat pamięci, dlaczego w tym punkcie autor nie sięgnął po to źródło, aby zaproponować zestaw praktycznych porad dotyczących tego, jak stworzyć bezpieczne i wspierające środowisko dla rozmówców oraz jak poruszać się po etycznych zawiłościach, które pojawiają się podczas radzenia sobie z traumatycznymi wspomnieniami?

Kolejny rozdział, zatytułowany „Przygotowanie do rozmowy”, dotyczy praktycznych aspektów przygotowania do wywiadów, oferując wskazówki zarówno dla początkujących, jak i doświadczonych badaczy. Rozdział rozpoczyna się od podkreślenia znaczenia podejścia do historii mówionej jako projektu, niezależnie od tego, czy skala jest duża, czy mała. Projekt w tym kontekście definiuje się jako szereg powiązanych działań mających na celu osiągnięcie określonego celu, zazwyczaj w ustalonych ramach czasowych i budżetowych. Konsekwentnie autor kreśli kolejne etapy takiego projektu, na który składa się: wybór tematu, sformułowanie pytań badawczych, wybór rozmówców, określonej metodologii, opracowanie kwestionariusza, wybór właściwego sprzętu do przeprowadzania wywiadów oraz pracę po wywiadzie, czyli transkrypcję, podsumowanie i interpretację danych. Autor podkreśla przy okazji jedną ważną rzecz, która często w innych podręcznikach do badań społecznych jest marginalizowana lub pomijana, a która moim zdaniem jest kluczowa: chodzi o motywacje i kompetencje badacza. Otóż skuteczni praktycy to ci, którzy są ciekawi ludzkich historii, którzy są cierpliwymi słuchaczami i potrafią nawiązać kontakt z rozmówcami. Powinny

być to zatem osoby „emocjonalnie inteligentne”, empatyczne, mające jednocześnie umiejętność formułowania precyzyjnych i trafnych pytań oraz prowadzenia rozmowy¹¹.

Jednym z omawianych etapów projektu historii mówionej jest podjęcie jeszcze przed rozmową decyzji, jakich narzędzi nagrywania użyć: audio czy wideo. Autor ma świadomość, że nagrania audio są z różnych względów łatwiejsze do przeprowadzenia, natomiast stanowiące pewne wyzwanie nagranie wideo rejestruje więcej niż tylko słowa, bo także gesty, mimikę i otoczenie rozmówcy, dodając kolejne warstwy znaczeń do narracji. Sam w swojej praktyce badawczej korzystałem z obu i uważam, że za mało dotąd pisało się o tym, jak kwestie techniczne mogą wpływać na wywiad, na relacje obu stron, dlatego ta część jest bardzo cenna, choć mogłaby być bardziej rozbudowana. Dziś także obok statycznie pojmowanej rozmowy, mamy spacerować badawcze angażujące zarówno badacza, jak i badanego wielozmysłowo¹². Przez tego typu zaangażowanie, również pamięć wydarzeń i miejsc, w których odbywa się taki wywiad, bywa przywoływana wraz z szeregiem doznań, które w „tradycyjnym” wywiadzie nie są na ogół przywoływane, a stanowią ważny składnik realnych doświadczeń, często wpływających na interpretację referowanych wydarzeń lub stanowiąc ich nieodłączną część. Zatem bez ich ewokowania trudno zinterpretować właściwie daną opowieść.

Czwarty rozdział koncentruje się na jednym z kluczowych aspektów wywiadów, czyli formułowaniu i zadawaniu pytań. Jean-Claude Kaufmann trafnie stwierdził, że każdy wywiad „kryje w sobie bogactwo bez dna, o nieskończonej złożoności”¹³, dlatego jest praktyką, nad którą panuje doświadczenie badacza, jego umiejętność uważnego słuchania i prowadzenia prawdziwej, z punktu widzenia obu stron, badacza i badanego, rozmowy. Ważne w historii mówionej jest to, że ma ona na celu wywołanie refleksyjnej, opartej na pamięci narracji, a nie tylko gromadzenie faktów lub testowanie wiedzy. Jeżeli badacz w trakcie wywiadu nastawiony jest na ekstrakcję wiedzy z umysłu badanego, może srodze zawieść się na wyniku takiej interakcji, ponieważ mogą mu umknąć z pola widzenia intencje informatora, które kierują jego opowieścią i jego pytaniami i które ostatecznie kształtują to, co robi i mówi¹⁴. Pamiętajmy, że badacz, obserwator, też jest obserwowany i kolejne kroki konwersacyjne są dostosowywane do wyobrażeń, jakie tworzy na jego temat informator. Aby zmniejszyć naturalnie dzielący strony konwersacji dystans język rozmowy, zadawane pytania muszą odpowiadać

¹¹ James Spradley, *The Ethnographic Interview* (Long Grove: Waveland Press, 2016); Brigitte Halbmayr, „The ethics”, w *Oral history: the challenges of dialogue*, red. Marta Kurkowska-Budzan, Krzysztof Zamorski (Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2009), 199; Sofie Strandén, „Trust in the Empathic Interview”, w *Oral History: The Challenges of Dialogue*, red. Marta Kurkowska-Budzan, Krzysztof Zamorski (Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2009), 3.

¹² Brian Roberts, Maggie O'Neill, *Walking Methods: Research on the Move* (London: Routledge, 2020).

¹³ Jean-Claude Kaufmann, *Wywiad rozumiejący*, przeł. Alina Kapciak (Warszawa: Oficyna Naukowa, 2010), 29.

¹⁴ Johannes Fabian, *Anthropology with an attitude: critical essays* (Stanford: Stanford University Press, 2001), 46–47.

rutynie informatora, autor pisze o stosowaniu naturalnego języka. Pytania powinny być jasne, proste i dostosowane do osoby, z którą przeprowadzany jest wywiad. Bardzo dobrą praktyką niemal w całym podręczniku jest, że na ogół tam, gdzie to konieczne, autor identyfikuje błędne, złe praktyki. W tym miejscu wskazuje na kilka rodzajów źle skonstruowanych pytań, takich jak pytania zbyt złożone lub naprowadzające, pytania abstrakcyjne czy zawierające naukowy metajęzyk niezrozumiały poza dyscypliną. Pojawił się tu także wątek różnicy między wspomnieniami a opiniami. Te pierwsze stanowią wartościowy materiał naukowy dla historyka, drugie dla właściwego odczytania wymagają innych ram odniesienia. Kiedy ludzie dzielą się swoimi wspomnieniami, ujawniają kontekst zdarzeń o których opowiadają, ujawniają swoje i cudze emocje (wbrew pozorom mówienie o tych emocjach może być traktowane jako wypowiadanie zdań obserwacyjnych¹⁵), wskazują na łączące ludzi relacje i warunki społeczne towarzyszące wydarzeniom, co pomaga zrozumieć praktyki kulturowe, dynamikę władzy i historię społeczności z perspektywy wewnętrznej, „emicznej”. Co więcej, pamięć to aktywny proces selekcji i interpretacji, zatem kiedy ktoś dzieli się wspomnieniem, pokazuje jak postrzega i rekonstruuje historię swojego życia. Ta konstrukcja ujawnia, w jaki sposób wartości kulturowe, normy lub traumy historyczne żyją we wspomnieniach ludzi. Tymczasem opinie są zwykle zmienne, odzwierciedlają reakcje „powierzchniowe”, nastroje, są doraźną interpretacją lub wtórną racjonalizacją wywołanego problemu, dokonaną na przykład pod wpływem presji społecznej¹⁶.

Pisząc o strukturyzacji pytań w wywiadach, autor odwołał się do chwytliwej metafory „zasady lejka”, aby można było łatwo zapamiętać, iż pytania należy układać od tych najbardziej ogólnych, po coraz bardziej szczegółowe. To dobra zasada, ale należy pamiętać, że to specyficzny rozmówca i sytuacja mogą narzucić formę właściwych pytań, więc zasada, która rządzi wywiadem, musi raczej przypominać myślenie potoczne: „czasem należy postępować tak, a czasem inaczej”. Stąd kolejny omawiany w rozdziale problem, czyli szczegółowość kwestionariusza, od razu ma przewidywalny finał: wprawdzie detaliczny kwestionariusz zapewnia jasną strukturę, niemal gwarantując, że wszystkie istotne tematy zostaną omówione, ale może sprawić, że wywiad będzie mechaniczny. Badacz powinien raczej trzymać się ogólnego „przewodnika po wywiadzie”, który pozwala na większą elastyczność i spontaniczność, co jednak wymaga nie tylko tych wszystkich cech dobrego badacza, na które zwrócono uwagę już wcześniej, ale jeszcze doświadczenia i pewności, że jest się w stanie naturalnie podążać za rozmową.

¹⁵ Michael Carrithers, *Dlaczego ludzie mają kultury: uzasadnienie antropologii i różnorodności społecznej*, przeł. Anna Tanalska-Dulęba (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1994), 214–215.

¹⁶ Catherine K. Riessman, *Narrative Analysis* (Thousand Oaks: SAGE, 1993); Sherry Ortner, „Resistance and the Problem of Ethnographic Refusal”, *Comparative Studies in Society and History* 37 (1): 173–93; Michel-Rolph Trouillot, *Silencing the Past: Power and the Production of History* (Boston: Beacon Press, 1995); Lila Abu-Lughod, *Veiled Sentiments: Honor and Poetry in a Bedouin Society* (Oakland: University of California Press, 1999).

Rozdział piąty to kompleksowy i niezwykle szczegółowy instruktaż prowadzenia wywiadu, od momentu spotkania z rozmówcą do jego zakończenia. Autor ma rację, że moment początkowy spotkania, pierwsze wrażenie, jest niezwykle ważne dla całej interakcji. Literatura antropologiczna pełna jest anegdot o pierwszym kontakcie, które wskazują, że początkowy moment spotkania jest kluczowy dla uzyskania lub odmowy dostępu. Słynna jest opowieść Clifforda Geertza¹⁷ o jego ucieczce przed policją w trakcie walk kogutów na Bali, która przełamała bariery, Lili Abu-Lughod¹⁸ o tym, że koneksje rodzinne rozwiały początkowe podejrzenia i obcość badaczki, a zabawna opowieść Nigela Barley'a¹⁹ o jego niefortunnej przygodzie z utratą zębów pokazuje, że nie sposób do końca przewidzieć tego, jaki czynnik ostatecznie da badaczowi dostęp. Oczywiście spiętrzenie problemów momentu inicjalnego w społeczeństwach kulturowo i społecznie odległych od codzienności badacza jest nieporównanie większe od tych, z którymi spotyka się badacz „na miejscu”, niemniej sam fakt konieczności przekroczenia progu nieufności jest i tam, i tu obecny. Praca w terenie „zaczyna się” nie tyle po przyjeździe, co dopiero po pierwszym kontakcie, który nadaje ton wszystkiemu, co nastąpi później. Dlatego uważam, że autor bardzo dobrze zrobił, poświęcając temu zagadnieniu sporo miejsca. Podobnie sprawie aktywnego słuchania czy sztuce zadawania pytań uzupełniających, bo są to elementy „naturalnej” rozmowy, w którą angażują się obie strony, zatem uznają kontakt za istotny. Jako istotny, włącza po stronie „informatora” zasoby wiedzy, które w innym wypadku pozostałyby nieujawnione. Pojawia się w tym rozdziale także kwestia „zgody świadka” na nagrywanie. To obecnie jeden z fundamentów etyki badań, ale problematyczny. W badaniach społecznych, ale także w ramach historii mówionej, praktyka uzyskiwania świadomej zgody od uczestników jest bardziej złożona niż na przykład w przypadku nauk medycznych. Biorąc pod uwagę fakt, że badania jakościowe mają charakter dynamiczny, że w ich trakcie wyłaniają się problemy, których nie można przewidzieć, nowe tematy, lub zmieniają się ważne punkty badań, to jednorazowe, jasne i wyczerpujące wyjaśnienie, „o czym będzie badanie”, na samym początku może zwyczajnie rozmijać się z tym, czym ostatecznie jest, zatem „zgoda” może dotyczyć niewiadomej. Co więcej, relacja „badacz–badany” jest nierówna, może się zdarzyć, szczególnie podczas pracy z grupami zmarginalizowanymi, że uczestnicy poczuć się zobowiązani do wyrażenia zgody. W rezultacie mogą nie czuć, że podejmują swobodnie taką decyzję. W niektórych środowiskach czy grupach wiekowych formalne, podpisywalne formularze zgody mogą być postrzegane jako coś obcego, coś, co w krytycznym momencie inicjalnym relacji rzutuje na nią negatywnie. Problemów zresztą może być znacznie więcej²⁰, ale ich omówienia niestety trochę zabrakło w podręczniku.

¹⁷ Clifford Geertz, *Interpretacja kultur: wybrane eseje*, przeł. Maria M. Piechaczek (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005).

¹⁸ Abu-Lughod, *Veiled Sentiments*.

¹⁹ Barley, *Niewinny antropolog*.

²⁰ Carolyn Fluehr-Lobban, *Ethics and the Profession of Anthropology: Dialogue for Ethically Conscious Practice* (Lanham: Walnut Creek: AltaMira, 2003); *The Ethics of Anthropology: Debates and Dilemmas*, red. Pat Caplan (London: Routledge, 2004).

Kolejny rozdział to także przewodnik krok po kroku dotyczący postępowania z nagraniem materiałem, od zachowywania plików po dokonywanie transkrypcji i tworzenie metadanych. Tu otrzymujemy detaliczne informacje na temat właściwego przetwarzania zebranych nagrań w celu zapewnienia ich trwałości, dostępności i właściwej archiwizacji. W tym rozdziale imponuje dokładność porad, dzięki którym zarządzanie projektami nawet na dużą skalę, nie będzie przytłaczające. Znajdziemy tu szczegółowe instrukcje dotyczące nazewnictwa plików, tworzenia kopii zapasowych i metadanych. Te kwestie wydają się techniczne, ale mają niebagatelne znaczenie dla sprawnego zarządzania „projektem”.

Rozdział siódmy, zatytułowany „Interpretacja”, wyjaśnia, czym jest interpretacja, czym różni się od zwykłego rozumienia i jakie wyzwania wiążą się z interpretacją historii mówionych. Autor rozpoczyna od ogólnego omówienia aktu interpretacji, stwierdzając, że jest to podstawowa część ludzkiego poznania, umożliwiająca nam funkcjonowanie społeczne poprzez nadawanie znaczenia wydarzeniom i interakcjom. W historii mówionej interpretacja jest ustrukturyzowanym i samoświadomym procesem mającym na celu odkrycie głębszych znaczeń w kolekcjonowanych historiach. W przeciwieństwie do potocznej interpretacji, interpretacja naukowa w humanistyce, w tym w historii mówionej, wymaga metodycznego podejścia, które jest intersubiektywne i zgodne z ustalonymi normami weryfikacji i komunikacji. Zgoda. Interpretacja jest definiowana jako akt parafrazowania lub przekształcania wypowiedzi w sposób zgodny z intencją mówcy. W kontekście historii mówionej oznacza to zrozumienie podstawowego przesłania narratora, przy jednoczesnym uwzględnieniu subiektywnego charakteru jego wypowiedzi. Subiektywny charakter wypowiedzi oznacza, że trudno ustalić z góry reguły właściwej interpretacji, skoro informator może na przykład zmieniać tempo swojej wypowiedzi podczas wywiadu, a każda zmiana, na przykład spowolnienie, może oznaczać zarówno większy nacisk na daną kwestię, jak i trudność z zebraniem myśli, i tak dalej²¹.

Autor słusznie zauważa, że w zasadzie każdy etap pracy z historią mówioną – od transkrypcji po wybór fragmentów na wystawę lub publikację – wymaga aktu interpretacji. Na szczególną pochwałę zasługuje umieszczenie rozważań nad etyką interpretacji zaraz po dość ogólnym wstępie. Ponieważ historia mówiona obejmuje osobiste narracje, nierzadko intymne, na badaczu spoczywa ogromna odpowiedzialność za ich przetwarzanie, właściwe rozumienie i takie też udostępnienie. W rozdziale tym przedstawione zostały cechy interpretacji w ramach historii mówionej, odróżniające ją od innych form analizy historycznej. Autor zaliczył tutaj: sytuacyjność, czyli fakt, iż historie ustne są tworzone w określonych kontekstach, które wpływają na ich treść; narracyjność i dialogiczność, czyli to, iż są kształtowane przez dynamiczne relacje danej sytuacji komunikacyjnej; wielowarstwowość, czyli fakt, iż interpretacja musi objąć wiele elementów werbalnych i pozawerbalnych; pamięciowy, zatem i selektywny charakter, który wymusza

²¹ Liisa Avelin, „Oral history & e-research: Collecting memories of the 1960s and 1970s youth culture”, w *Oral history: the challenges of dialogue*, red. Marta Kurkowska-Budzan, Krzysztof Zamorski (Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2009), 39.

specyficzne podejście interpretacyjne. Wszystkie te cechy powodują, że zasadniczym pytaniem w interpretacji historii mówionej jest pytanie o wiarygodność źródeł. Autor obszernie sprawozdaje stan debaty na ten temat. Przedstawia także różne sposoby interpretacji materiału historii mówionej: analizę językową i narracyjną, interpretację biograficzną, badania pamięci oraz kontekstualizację historyczną. Wszystkie omówione są wystarczająco głęboko i krytycznie, aby zrozumieć ich podstawy i wiedzieć, czy do właśnie realizowanego projektu byłoby odpowiednie.

Pojawia się w tym rozdziale także punkt dotyczący oprogramowania typu CAQDAS, czyli wspomagającego analizę danych jakościowych. Autor zachęca do ich używania. Faktycznie, mając duże i różnorodne zbiory danych łatwiej nad nimi zapanować, mając oprogramowanie typu MaxQDA, łatwiej wyszukać wzorce narracyjne dzięki coraz bardziej zautomatyzowanej przez AI pracy kategoryzacyjnej oraz szeregowi możliwości różnorodnego przetwarzania danych. Technologia może wspomóc proces interpretacji, ale nie można nadmiernie na niej polegać, bo ostatecznie praca interpretacyjna jest po stronie badacza. Co więcej, jako osoba, która skorzystała w dużym projekcie z tego typu oprogramowania, uważam, że jest ono pułapką, która znacznie więcej obiecuje niż daje i w tym osądzie nie jestem odosobniony²². Krótko: jest to technologia pochłaniająca ogromną ilość czasu, ponieważ „włożenie” danych oraz ich kategoryzacja to złożony i długotrwały proces. Sama kategoryzacja w przypadku narracji jest problematyczna, ponieważ określone wątki mogą w różnych tekstach być wyrażane na różne sposoby i nawet narzędzia AI nie poradzą sobie z ich wyłapaniem, a ręczna praca tego typu na dużym zbiorze danych jest ogromnie mozolna. Jednak przy ograniczonym korpusie danych narzędzia te realnie mogą wspomóc badanie.

Ósmy rozdział omawia procesy i znaczenie archiwizacji wywiadów. Obejmuje on różne aspekty zarządzania danymi, wskazuje, w jaki sposób „historie mówione” powinny być organizowane, przechowywane i udostępniane. Archiwizacja niekoniecznie oznacza natychmiastowe udostępnienie materiału publiczności; zamiast tego wymaga starannego uporządkowania, opisanie i ochrony danych, nagrań. Problem w tym, że wielu badaczy, zarówno historyków, jak i antropologów, z trudem dzieli się swoimi „surowymi danymi”²³, czy nawet opracowanymi transkrypcjami wywiadów, tym bardziej, że według niektórych przekład żywego doświadczenia rozmowy w formę pisaną zniekształca istotę zdarzenia komunikacyjnego, którym jest wywiad²⁴. Należy jednak przyznać rację autorowi, że właściwa archiwizacja danych gwarantuje, że historie te będą dostępne i zrozumiałe nawet po wielu latach, dostępne nie tylko dla szerokiej publiczności, ale też do kolejnych badań.

²² Nick Seaver, „Captivating Algorithms: Recommender Systems as Traps”, *Journal of Material Culture* 24 (4): 421–436.

²³ Conor McGrath, „Oral history and political elites: Interviewing (and transcribing) lobbyists”, w *Oral history: the challenges of dialogue*, red. Marta Kurkowska-Budzan, Krzysztof Zamorski (Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2009), 47–62, 57, 63.

²⁴ Avelin, *Oral history*, 40.

Autor podkreśla, że archiwizacja może odbywać się na różnych poziomach: od archiwów prywatnych, przez oddolnie i lokalnie tworzone archiwa społeczne, po biblioteki i muzea. Dla każdego z nich tworzy zestawy praktycznych rad dotyczące organizacji i archiwizacji zbiorów. Warte podkreślenia jest to, iż autor zwraca uwagę na niebezpieczeństwo dekontekstualizacji danych, gdzie fragmenty wywiadu mogą zostać wyrwane z kontekstu i wykorzystane w niewłaściwy sposób. Aby zminimalizować to ryzyko, ważne jest, aby zachować kontrolę nad tym, w jaki sposób materiał jest udostępniony i wykorzystywany, szczególnie w przypadku wrażliwych tematów lub osobistych relacji. Zapewnienie, że narracja pozostaje nienaruszona i nie jest niewłaściwie wykorzystywana, jest kluczowym obowiązkiem archiwistów i koordynatorów projektów. Jest to jednocześnie rodzaj misji niemożliwej w dobie cyfrowego przetwarzania danych na dużą skalę i nie wydaje mi się, aby istniały kiedykolwiek mechanizmy ścisłej kontroli w tym zakresie. Tu kluczowa jest świadomość badaczy i rozumienie wagi problemu oraz, niestety, odpowiedzialność użytkownika.

W rozdziale dziewiątym omówione zostały sposoby użytkowania historii mówionej poza dyskursem akademickim, w ramach wystawy muzealnej, w filmie dokumentalnym, warsztatach edukacyjnych, projektach na rzecz budowania i wzmacniania społeczności lokalnych czy w projektach artystycznych. Autor zestawia tu historię mówioną z innymi formami opowiadania historii, takimi jak reportaż, oraz bada kwestie etyczne i wyzwania związane z wykorzystaniem osobistych narracji w publicznych prezentacjach. Przez elicytację szerokiego spektrum możliwości wykorzystania historii mówionych autor „namawia” do ich upowszechniania, pokazując przykłady udanych projektów jako inspiracji dla kolejnych działań. W tym kontekście warto byłoby przedstawić krótką historię porażek, niewłaściwych praktyk i nadużyć, aby wyznaczyć ramy właściwego korzystania z materiałów historii mówionej, a zarazem wskazać czynniki utrudniające takie wykorzystanie – łącznie z omówieniem społecznych skutków nieetycznych działań.

Książka Marcina Jarzębka to przykład dobrze przemyślanego, krytycznego i praktycznego jednocześnie, nowoczesnego podręcznika-przewodnika. Dzięki takim publikacjom historia mówiona ma szansę stać się jednym z wiodących nurtów współczesnej humanistyki, „kłusując”, jak antropologia²⁵, na granicach dyscyplin. Ale realna siła historii mówionej, podobnie jak etnografii, tkwi w konkretności. Joanna Tokarska-Bakir stwierdziła, że:

[...] o sile historii mówionej decyduje jej brutalność. Licencjonowany dyskurs historyczny posługuje się logiką parafrazy, omówieniami źródeł. Historyk występuje tu w roli tłumacza. [...] Parafrazując fakty, historyk często bez złej woli je deformuje, pozbawia kontekstu, wyposaża w obce im poczucie oczywistości. Nic nie jest bowiem tak ulotne i historycznie zmienne, jak właśnie oczywistość. Zupełnie inną energią niż parafraza dysponuje cytat, w którym wypowiada się historia mówiona/antropologia historyczna. Dzięki cytatowi można niemal fizycznie dotknąć przeszłości: obejrzeć ją w leksyce

²⁵ Clifford Geertz, *Wiedza lokalna*, przeł. Dorota Wolska (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005), 31.

i składni, samodzielnie rozważyć wybór jednych i odrzucenie innych słów, zauważyć przemileczenia i przypadki *non sequitur*²⁶.

Tę funkcję historii mówionej podręcznik Marcina Jarząbka wspiera znakomicie. Z jego pomocą, mam nadzieję, szerokie grono odbiorców będzie, zapowiadany w ostatnim zdaniu książki, odkrywcami nieznanymi światów.

BIBLIOGRAFIA

- Abu-Lughod, Lila. *Veiled Sentiments: Honor and Poetry in a Bedouin Society*. Oakland: University of California Press, 1999.
- Agar, Michael. *The Professional Stranger: An Informal Introduction to Ethnography*. San Diego: Academic Press, 1996.
- Ahearn, Laura M. *Antropologia lingwistyczna*, przeł. Wojciech Usakiewicz. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013.
- Avelin, Liisa. „Oral history & e-research: Collecting memories of the 1960s and 1970s youth culture”. W *Oral history: the challenges of dialogue*, red. Marta Kurkowska-Budzan, Krzysztof Zamorski, 35–46. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Pub., 2009.
- Barley, Nigel. *Niewinny antropolog: notatki z glinianej chatki*, przeł. Ewa T. Szyler. Warszawa: Prószyński i S-ka, 1997.
- Carrithers, Michael. *Dlaczego ludzie mają kultury: uzasadnienie antropologii i różnorodności społecznej*, przeł. Anna Tanalska-Dulęba. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1994.
- Fabian, Johannes. *Anthropology with an attitude: critical essays*. Cultural memory in the present. Stanford: Stanford University Press, 2001.
- Fluehr-Lobban, Carolyn. *Ethics and the Profession of Anthropology: Dialogue for Ethically Conscious Practice*. Walnut Creek: AltaMira Press, 2003.
- Geertz, Clifford. *Interpretacja kultur: wybrane eseje*, przeł. Maria M. Piechaczek. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005.
- Geertz, Clifford. *Wiedza lokalna*, przeł. Dorota Wolska. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005.
- Goody, Jack. *Logika pisma a organizacja społeczeństwa*, przeł. Grzegorz Godlewski. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2006.
- Halbmayer, Brigitte. „The ethics of oral history. Expectations, responsibilities, and dissociations”. W *Oral history: the challenges of dialogue*, red. Marta Kurkowska-Budzan, Krzysztof Zamorski, 196–204. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Pub., 2009.
- Jarząbek, Marcin. *Podręcznik do historii mówionej*. Wydanie I. Warszawa: Centrum Archiwistyki Społecznej, 2024.
- Kaufmann, Jean Claude. *Wywiad rozumiejący*, przeł. Alina Kapciak. Warszawa: Oficyna Naukowa, 2010.
- McGrath, Conor. „Oral history and political elites: Interviewing (and transcribing) lobbyists”. W *Oral history: the challenges of dialogue*, red. Marta Kurkowska-Budzan, Krzysztof Zamorski, 47–62. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Pub., 2009.

²⁶ Joanna Tokarska-Bakir, „Historia i antropologia: trudne sąsiedztwo”, w *Historia – dziś: teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości*, red. Ewa Domańska, Rafał Stobiecki, Tomasz Wiślicz (Kraków: Universitas, 2014), 268.

- Ong, Walter J. *Oralność i piśmienność: słowo poddane technologii*, przeł. Józef Japola. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2011.
- Ortner, Sherry B. „Resistance and the Problem of Ethnographic Refusal”. *Comparative Studies in Society and History* 37, 1 (1995): 173–193.
- Rakowski, Tomasz. *Łowcy, zbieracze, praktycy niemocy*. Gdańsk: słowo/obraz terytoria, 2009.
- Riessman, Catherine Kohler. *Narrative Analysis*. Thousand Oaks: SAGE, 1993.
- Roberts, Brian, Maggie O'Neill. *Walking Methods: Research on the Move*. 1st Edition. London: Routledge, 2020.
- Seaver, Nick. „Captivating Algorithms: Recommender Systems as Traps”. *Journal of Material Culture* 24, 4 (2019): 421–436.
- Sperber, Dan, Deirdre Wilson. *Relevancja: komunikacja i poznanie*, przeł. Maria Jodłowiec, Agnieszka Piskorska. Kraków: Tertium, 2011.
- Spradley, James P. *The Ethnographic Interview*. Long Grove: Waveland Press, 2016.
- Stomma, Ludwik. *Polskie złudzenia narodowe, księgi wtóre*. Poznań: Wydawnictwo „Sens”, 2007.
- Strandén, Sofie. „Trust in the Empathic Interview”. W *Oral History: The challenges of dialogue*, red. Marta Kurkowska-Budzan, Krzysztof Zamorski, 3–13. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2009.
- The Ethics of Anthropology: Debates and Dilemmas*, red. Pat Caplan. London: Routledge, 2004.
- Thompson, Paul. *The Voice of the Past: Oral History*. Third Edition. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Tokarska-Bakir, Joanna. „Historia i antropologia: trudne sąsiedztwo”. W *Historia – dziś: teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości*, red. Ewa Domańska, Rafał Stobiecki, Tomasz Wiślicz, 265–281. Kraków: Universitas, 2014.
- Trouillot, Michel-Rolph. *Silencing the Past: Power and the Production of History*. Boston: Beacon Press, 1995.
- Upton, John. „Ancient Sea Rise Tale Told Accurately for 10,000 Years”. *Scientific American*. 2015. <https://www.scientificamerican.com/article/ancient-sea-rise-tale-told-accurately-for-10-000-years/> (dostęp: 12.12.2024).